

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ЕКСПЛІКАТОРІВ РОЗДІЛОВИХ ВІДНОШЕНЬ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ЧЕРГОВОСТІ ТА СУМНІВУ, НЕПЕВНОСТІ

У пропонуваній статті досліджено функціонально-семантичний потенціал повторюваних розділових сполучників *то... то, чи то... чи то й не то... не то*. На основі аналізу широкого й надійного фактичного матеріалу доведено, що сполучник *то... то* експлікує розділові семантико-синтаксичні відношення зі значенням черговості подій, явищ або ж повторюваної заміни одних дій чи процесів іншими. Особливу увагу приділено з'ясуванню основних закономірностей його функціонування між однорідними членами речення, позаяк саме в цій позиції він найчастіше виявляє свою спеціалізацію. Різномірно схарактеризовано повторювані розділові сполучники *чи то... чи то й не то... не то* як провідні виразники розділовості зі значенням сумніву, непевності. Вагоме місце відведено визначенню основних тенденцій у вживанні цих сполучників. У статті наголошено на необхідності подальшого вивчення інших розділових сполучників цих груп.

Ключові слова: категорія розділової сурядності; розділові семантико-синтаксичні відношення; несумісність; взаємоусунення; чергування.

Постановка проблеми. У сучасній українській мові розділові сполучники входять до розряду спеціалізованих виразників розділових семантико-синтаксичних відношень, що виникають унаслідок несумісності значень поєднуваних конститuentів, їхнього взаємоусунення. Такими компонентами є однорідні члени речення та предикативні частини складносурядного речення [2, с. 64]. Деякі розділові сполучники маркують розділові відношення зі значенням черговості, сумніву або непевності тощо. У цьому зв'язку важливе місце відведено окремим повторюваним сполучникам: *то... то* (розділовий із відтінком черговості), *чи то... чи то, не то... не то* (розділові з відтінком сумніву, непевності). З'ясування основних закономірностей функціонування цих сполучників сприяє поглибленому дослідженню категорії розділової сурядності, яка нині становить значний інтерес для мовознавців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найновіші дослідження, які охопили граматичний рівень мови, стали, безперечно, надійними провідниками в мовознавчій науці. Спостережено, що на сучасному етапі розвитку лінгвістики значно зросла увага до сполучників. Так, ці граматичні одиниці стали предметом посиленого наукового зацікавлення Т. В. Беляєвої, Г. С. Весельської, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, О. В. Ковтун, М. М. Косаревої, Л. В. Шитик, Н. Ю. Ясакової та ін. Незважаючи на солідні напрацювання, нині функціонально-семантичний потенціал саме розділових сполучників визначений не до кінця. Важливо зауважити, що найповніше цей підхід до з'ясування сутності розділових сполучників застосовано в

роботах К. Г. Городенської та Г. С. Весельської. Однак проблема з'ясування місця й особливостей розділових сполучників з відтінком черговості, а також сумніву, непевності потребує удокладненого висвітлення.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – розкрити функціонально-семантичне навантаження розділових сполучників *то... то, чи то... чи то, не то... не то*.

Виклад основного матеріалу. Безсумнівним домінантом у групі розділових сполучників з відтінком черговості є повторюваний сполучник *то... то*. К. Г. Городенська безспідставно доводить, що цей сполучник, слугуючи вираженню черговості дій або явищ, а також повторюваної заміни одних іншими, передає «найбільш знівельоване значення розділовості» [2, с. 65]. Схожі міркування висловила І. М. Кручиніна. Дослідниця цілком справедливо зауважила, що зв'язок, який виникає завдяки цьому розділовому сполучнику, «позбавлений найголовніших ознак розділовості, оскільки не передає ні значення взаємної зумовленості явищ, що чергуються, ні їх взаємного заперечення-усунення; на відміну від усіх інших видів розділового зв'язку цей зв'язок не гіпотетичний, а фактичний» [4, с. 180].

Повторюваний сполучник *то... то* найчастіше поєднує однорідні члени речення без узагальнювального слова: *Насамперед – учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками* (Б. Грінченко); *Далі, як старі проснулися, та й сиділи*

то в хаті, то під коморою у холодку, аж поки зовсім увечері Василь пішов додому (Г. Квітка-Основ'яненко). Однак інколи *то... то* все ж таки може вимагати присутності узагальнювальної лексеми, наприклад: *Вітер наче казиться – то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволі застуча по віконницях запертих, то знов заскиглить, завис, заплаче, й сипне, і сипне дрібненьким дощем* (В. Винниченко).

Для розділового сполучника *то... то* характерним є те, що він маркує розділові семантико-синтаксичні відношення та вказує на неоднократність здійснення тих чи тих дій, процесів або явищ. Так, у реченні *Хвилі то гнали човен уперед, то відштовхували назад* (В. Кашин) про те, що хвилі підігнали човен уперед і відштовхнули його назад лише один раз, не йдеться. Основну ж увагу сфокусовано на тому, що хвилі підганяли й відштовхували човен багатократно. Мовознавці пояснюють таку особливість розділового сполучника *то... то* його додатковою семантичною ознакою – ітеративністю. «Завдяки наявності ітеративної ознаки, – слушно зауважує В. М. Хегай, – сполучник *то... то* не потребує того, щоб повторюваність була виражена на конкретом» [8, с. 10–11].

Досить цікавою є спроба мовознавців інтерпретувати розділовий сполучник *то... то* як стверджувальний. Такий підхід спостережено в дослідженнях Є. Ф. Троїцького, який довів, що саме цей сполучник «сигналізує про реальність зв'язку всіх поєднаних ним компонентів зі спільним членом (ширше – зі спільним елементом)» [7, с. 73]. Солідаризуємося з цим твердженням, аргументуючи його відповідним фактичним матеріалом. Наприклад, у реченні *А Василь позирає лиш крізь вікно на Калину та ані словечка аби вам до кого заговорив, а сам то почервоніє, то побіліє, то аж почорніє* (Ю. Федькович) усі три ситуації представлено реальними (Василь і червонів, і білів, і чорнів), проте всі вони відбувалися не синхронно, а поперемінно. Про характер же самого чергування, як і про його порядок, залишається тільки здогадуватися. Для порівняння наведемо речення з одним із найактивніших розділових сполучників, що експлікує відтінок непевності, сумніву: *– Босоніж?.. – озивається Мотря не то з докором, не то з радою* (Панас Мирний). З контексту цього речення неможливо точно встановити, що ж саме відбувається насправді. Усе це дає підстави стверджувати, що повторюваний розділовий сполучник *то... то* виражає розділові семантико-синтаксичні відношення з відтінком черговості, повторюваності подій чи явищ та вказує на «можливість заміни одного явища іншим» [5, с. 39].

Сполучник *то... то*, безперечно, впливає на характер зв'язку між однорідними компонентами і спільним членом. Так, у значеннєвому обсязі речення *Сторожовий катер прикордонної охорони то заривався носом у кипучу безодню, то злітав угору на гребенях високих хвиль* (О. Донченко) закладено окремо дві ситуації: 1) сторожовий катер прикордонної охорони заривався носом у кипучу безодню; 2) сторожовий катер прикордонної охорони злітав угору на гребенях високих хвиль. Представлені дії охоплюють певний часовий проміжок, причому одночасне їхнє поєднання неможливе, позаяк саме функціонування розділового сполучника з відтінком черговості лімітує ці дії в часі. Є. Ф. Троїцький, описуючи таку специфічну властивість

розділового сполучника *то... то*, висунув цілком слушне міркування про те, що для речень чергування особливо значущим є значення тривалості: «... сполучник *то... то* обмежує час зв'язку загального члена з кожним із однорідних. Це можна закріпити в будь-якій конструкції, а особливо виразно там, де однорідні члени без сполучника *то... то* пов'язуються зі спільним членом в один і той самий момент» [7, с. 73]. Важко не погодитися з думкою цього дослідника про те, що повторюваний розділовий сполучник *то... то* не датує зв'язок однорідних конститuentів та не вимагає відповідного конкретизатора [Там само].

Не можемо оминати увагою міркувань В. З. Саннікова стосовно того, що повторюваний сполучник *то... то* не завжди реалізує чергування в часі [6, с. 131]. Так, у реченні *А човен колихається й колихається, вихоплює з пожмакованих хвиль то плескіт, то зітхання, то клетіт, то гнів* (М. Стельмах) однорідні компоненти реально не чергуються в часі, проте всі вони співвідносні з одним і тим самим темпоральним відрізком (одна частина хвиль плюскоче, друга частина – зітхає, третя – клекоче, ще інша – гнівається), але «постановка сполучника *то... то* встановлює часову послідовність компонентів: ситуація описується з точки зору спостерігача..., який сприймає ці компоненти не як одночасні, а саме як ті, що чергуються в часі, змінюють один одного» [6, с. 131–132]: *Ой світи ж ти, ясна зоре, / То на поле, то на море, / То на ті високі гори, / де Максим гуля* (П. Воронько).

Мають рацію й ті мовознавці, які стверджують, що розділовий сполучник *то... то* ніякою мірою не впорядковує чергування [7, с. 74]. Справді, з контексту речення *Він до Огню то рило підведе, / То лапу коло жару сушить, / То біля полон'я кудлатий хвіст обтрусить* (Є. Гребінка) важко встановити чіткий порядок дій, а тому можливими є різні варіанти, наприклад: 1) суб'єкт спочатку підводить рило до вогню, після цього сушить лапу, а потім обтрушує хвіст і знову повторює дії за тією самою схемою; 2) він двічі підводить рило до вогню, а потім почергово й неодноразово виконує дві інші дії – сушить лапу й обтрушує хвіст; 3) суб'єкт першочергово підводить рило до вогню, сушить лапу та двічі (або й більше) обтрушує хвіст тощо. Чим відкритіший ряд однорідних членів, тим більше таких варіантів можна запропонувати. Жорсткий порядок чергування все ж таки може існувати, коли послідовність дій, явищ чи процесів залежить від значення поєднаних складників, ситуації, від семантичного навантаження спеціальних лексем (*послідовно, почергово* та ін.) тощо [Там само]: *Посередині, то прискакуючи до молодого парубка, то одскакуючи, шарпаючи за собою малесеньку конячку, гарячився високий гарний циган* (В. Винниченко); *Гострий акулячий плавець то зникав під водою, то знову з'являвся* (Ю. Аліков, В. Капустян); *Годинами кисли в річці разом колишині «вороги» чи дружно вилежувалися на сонці почергово то на лівому, то на правому березі* (М. Карпов).

Загалом для вираження розділових семантико-синтаксичних відношень зі значенням черговості, оформлюваних розділовим сполучником *то... то*, немає ніякої потреби в спеціальних дистрибутивних маркерах: *Зір ступає / То в ніч, то в день*

(Е. Андіївська). У сучасній українській мові все ж трапляються приклади, що засвідчують можливість їхнього використання. Наприклад, у реченні *Паничі скучати їй не давали: щодня, щовечора з нею бавились, то в карти грали, то пісеньок співали...* (Марко Вовчок) прислівники *щодня* та *щовечора* конкретизують повторюваність і чергування дій.

Розділові семантико-синтаксичні відношення, що виникають між однорідними членами речення завдяки сполучнику *то... то*, найчастіше співвідносні з тими ситуаціями, які вже відбулися (*Її голос, пружний і об'ємний, заповнював увесь зал, усі його куточки, він то здіймався у розпачливому зойку арії з «Бахіани» Віла Лобоса до неба, то стелився «Аве Марією» Шуберта ніжно й лагідно, то сміявся, то плакав, зворушував слухачів розчулював до сліз, то раптом розливався веселим витьохкуванням народної пісні* (Л. Романчук), чи з тими, які відбуваються (*Діло до вас, Ганно, не таке й велике, але діло, – вівголоса каже дядечко, а в чверть ока зирить то на матір, то на батька* (М. Стельмах).

Розділові відношення зі значенням черговості можуть супроводжувати «ознаки відновлення» [4, с. 181]. У сучасній українській мові найчастіше роль такого маркера виконує прислівник *знову* або його діалектний варіант *вп'ять*: *То дощ, то сніг, то знову дощ, / І листя лопотіло, / Побуровіла нехворощ, / Вода на зиму сіла* (М. Вінграновський); *А поперед них, на відстані польоту двох стріл, то розсипаючись по рівнині, то знову збираючись у гурт, мчала сотня розвідки* (В. Чемерис); *Зараз кинулися аж до ніг батькових, і цілують їх, і руки йому цілують, і самі обнімуться, і знов до нього кинуться, і дякують йому, то до матері, то вп'ять до нього, і не тямлять себе, і, що робити, не знають* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Розділовий сполучник *то... то* вказує не тільки на попереминову зміну подій чи явищ, але й доповнює ці зміни відтінком хаотичності або недоцільності. Наприклад, у реченні *Наймички аж повпрівали, бігаючи то з пекарні, то в пекарню; паніматка також потом обливалась, обв'язуючи, замотуючи; тільки Мася ні в віщо не входила* (А. Свидницький) функціонування *то... то* позначене саме таким експресивним забарвленням. Маркування хаотичності здебільшого супроводжує відповідний стан суб'єкта: *Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись цезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись із жінками* (М. Коцюбинський). При цьому особливе значення мають лексичні конкретизатори на зразок прислівника *раптом*: *Раптом Черненко почав безсистемно змінювати сигнали, запалюючи то один, то десять, то п'ятнадцять* (Ю. Аліков, В. Капустян).

Справжні лідери серед сполучників, які експлікують розділові семантико-синтаксичні відношення зі значенням сумніву, непевності, – це повторювані сполучники *чи то... чи то* й *не то... не то*. Спостереження за їхніми функціональними параметрами засвідчує те, що вони регулярно експлікують розділові відношення, які виникають між однорідними членами речення без узагальнювального слова: *Він лукаво примружив очі, посміхнувся і чи то сором'язливо, чи то спантелчено почував своєю великою лабегою короткий їжачок волосся на голові* (С. Андрухович); *На центральній вулиці біля зачиненого кіоску «Квіти» вродлива*

молодиця жваво торгувала завезеними не то з Криму, не то з Кавказу гілками мімози (В. Мельник).

Характеризуючи розділовий сполучник *не то... не то*, М. У. Каранська припустила, що в ньому «чи, мабуть, випало» [3, с. 123]: *Данило не то з жалем, не то з насмішкою глянув на того, хто покалічив його найкращі роки* (М. Стельмах) = *Данило чи не то з жалем, чи не то з насмішкою глянув на того, хто покалічив його найкращі роки*.

Значний за обсягом фактичний матеріал дає право констатувати, що розділовий сполучник *не то... не то* реалізує розділові семантико-синтаксичні відношення зі значенням непевності («можливо, це Х, можливо, це У»): *Додому тато приїхав не то з радістю, не то з журбою і привіз нам єдиний подарунок – пучок сивої тирси* (М. Стельмах). На думку В. З. Саннікова, розділовий сполучник *не то... не то* містить один своєрідний семантичний складник «можливо, це щось, яке не є ні Х-м, ні У-м». Такого компонента, на його переконання, немає ні в яких інших розділових сполучниках [6, с. 128]. Зважаючи на цю специфічну особливість повторюваного сполучника *не то... не то*, В. З. Санніков дійшов висновку, що для сполучника *не то... не то* характерні три основні закономірності вживання: 1) він ніколи не функціонує в контексті на взірць «упевнений»; 2) може поєднувати семантично протилежні складники; 3) виражає відношення зі значенням «описане має певні зовнішні ознаки Х-а та деякі зовнішні ознаки У-ка» [6, с. 129].

І. М. Кручиніна так само вважає розділовий сполучник *не то... не то* повторюваним сполучником, який реалізує «невизначено-вказівне розділове значення» [4, с. 179], позаяк він актуалізує семантику «припущення-заперечення», указуючи на той факт, що з цілої низки запропонованих можливостей жодна не може повністю відповідати дійсності. Водночас, стверджує дослідниця, наведені можливості не протиставлені одна одній, а «злиті»: «зусилля мовця, спрямовані ніби на подолання неясності, нечіткості, нерозчленованості понять і образів, які виникають у свідомості, не досягають, однак, мети; ситуація так і залишається невизначеною, проблематичною» [Там само].

Розділові сполучники *не то... не то* та *чи то... чи то* цікавлять мовознавців передусім у функціональному плані. Так, сполучник *не то... не то*, як помітила В. М. Хегай, виявляє досить-таки виразну тенденцію: основна його функція – опис явищ, які можна сприйняти органами чуття, проте ці явища викликають неоднозначне й сумнівне враження [8, с. 10]: *Тільки один з них – здоровенний чолов'яга – йде спереду і на все горло не то співає, не то криком кричить: Заграй мені: тадр-рітом!* (П. Колесник). Натомість розділовий сполучник *чи то... чи то* (рос. *то ли... то ли*) вказує на те, що в мовця немає ні достовірних відомостей, ні повної інформації про певний факт [Там само]: *Син швидко зиркає на мене, і я читаю в його очах чи то здивування, чи то співчуття* (А. Дімаров).

Аналізуючи розділові конструкції зі сполучником *не то... не то*, Г. Ф. Гаврилова відмітила яскраво заманіфестовану суб'єктивно-оцінну модальність, яка полягає в припущенні наявності однієї із запропонованих альтернатив. У таких конструкціях першо-чергову роль відіграють вербативи візуального та слухового сприйняття, а також вигуки – своєрідні актуалізатори слухового сприйняття [1, с. 9].

Безперечно, такі міркування – вагоме підгрунття для поглибленого дослідження виразників категорії розділової сурядності, однак їх не можна сприймати безапеляційно, що засвідчує речення **Не то сон, не то забуття склеїло повіки** (М. Коцюбинський). У цьому зв'язку особливо цінними видаються міркування С. Шувалової, яка наголошує на тому, що дефіцит потрібної інформації виникає з двох причин: 1) мовець не може сприйняти репрезентовану денотативну ситуацію; 2) мовець, хоч і сприймає пропонувану ситуацію, але вона все ж таки залишається досить невизначеною для повної та адекватної вербалізації [9, с. 81].

Основна закономірність уживання розділових сполучників з відтінком сумніву, непевності полягає в їх функціонуванні тільки стосовно теперішніх або минулих дій, що «зумовлено їхнім зв'язком з тією чи тією причиною неможливості ідентифікувати об'єкт» [8, с. 10]: *У всякому разі, щось неначе не то зашепестіло, не то ікнуло, чи кашлянуло на печі, і так виразно,*

німі всі причаїлися, а Товченко перестав навіть дихати (О. Довженко); *Білють проти місяця хати з темними вікнами, – не то дримають, не то щось думають* (С. Васильченко).

Висновки. Проаналізовані сполучники – найактивніші вербалізатори категорії розділової сурядності. Повторюваний сполучник *то... то*, репрезентуючи найбільш знівельовану розділовість, є важливим засобом вираження черговості дій, процесів. Крім того, він функціонує в ролі виразника розділових відношень зі значенням повторюваної заміни одних явищ чи подій іншими. Повторювані сполучники *чи то... чи то й не то... не то* експлікують розділові семантико-синтаксичні відношення зі значенням сумніву, непевності. Функціональна сфера аналізованих розділових мовних одиниць досить широка. Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі інших сполучників означених груп (*раз... раз, чи... чи*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилова Г. Ф. Функционирование сложносочиненного предложения в тексте / Г. Ф. Гаврилова // Сложное предложение в тексте : межвузовский тематический сб. науч. трудов КГУ. – Калинин, 1988. – С. 4–16.
2. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Ін-т укр. мови ; Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посіб.] / М. У. Каранська. – К. : НМК ВО, 1992. – 400 с.
4. Кручинина И. Н. Структура и функции сочинительной связи в русском языке / И. Н. Кручинина. – М. : Наука, 1988. – 210 с.
5. Медведев Ф. П. Система сполучників в українській мові : [короткий нарис] / Ф. П. Медведев. – Х., 1962. – 90 с.
6. Санников В. З. Русские сочинительные конструкции. Семантика. Прагматика. Синтаксис / В. З. Санников. – М. : Наука, 1989. – 266 с.
7. Троицкий Е. Ф. Двойная функция союза «то... то» / Е. Ф. Троицкий // Русский язык в школе. – 1988. – № 1. – С. 73–76.
8. Хегай В. М. Разделительные отношения и средства их выражения в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук. / В. М. Хегай. – М. : МГУ, 1981. – 21 с.
9. Шувалова С. А. Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения / С. А. Шувалова. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 159 с.

Ю. А. Аникеенко,

Полтавский национальный педагогический университет
имени В. Г. Короленко, г. Полтава, Украина

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ ЭКСПЛИКАТОРОВ РАЗДЕЛИТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ СО ЗНАЧЕНИЕМ ОЧЕРЕДНОСТИ И СОМНЕНИЯ, НЕУВЕРЕННОСТИ

В предлагаемой статье исследован функционально-семантический потенциал повторяющихся разделительных союзов *то... то, то ли... то ли и не то... не то*. На основе анализа широкого и надежного фактического материала доказано, что союз *то... то* эксплицирует разделительные семантико-синтаксические отношения со значением очередности событий, явлений или повторяющейся замены одних действий или процессов другими. Особое внимание уделено выяснению основных закономерностей его функционирования между однородными членами предложения, поскольку именно в этой позиции он чаще всего проявляет свою специализацию. Разносторонне охарактеризованы повторяющиеся разделительные союзы *то ли... то ли и не то... не то* как ведущие выразители разделительности со значением сомнения, неуверенности. Важное место отведено определению ведущих тенденций в употреблении этих союзов. В статье отмечена необходимость дальнейшего изучения других разделительных союзов этих групп.

Ключевые слова: категория разделительной сочиненности; разделительные семантико-синтаксические отношения; несовместимость; взаимоисключение; чередование.

Yu. A. Anikeienko,

Korolenko teacher training University, Poltava, Ukraine

FUNCTIONAL-SEMANTIC PARAMETERS OF EXPLICATORS OF DISJUNCTIVE RELATIONS WITH THE MEANING OF ALTERNATION AND HESITATION, DOUBTFULNESS

The subject-matter of the research are the explicators of disjunctive relations with the meaning of alternation and hesitation, doubtfulness. The theme of the research is «Functional-semantic parameters of explicators of disjunctive relations with the meaning of alternation and hesitation, doubtfulness». The objective of the paper is to study the functional-semantic charge of disjunctive

conjunctions **to... to**, **chy to... chy to**, **ne to... ne to**. The methodology of the paper is conditioned by the specifics of the theme and is based on such scientific methods as the descriptive and functional analyses. The academic novelty of the research consists in the profound study of the repetitive disjunctive conjunctions as the main representatives of disjunctive semantic-syntactic relations with the meaning of alternation and hesitation, doubtfulness in the functional-semantic dimension. The field of appliance of the obtained results is linguistics. In the course of the research, we arrived at the following conclusions that repetitive conjunctions **to... to**, **chy to... chy to**, **ne to... ne to** are of great importance in contemporary Ukrainian as they are the most active verbalizers of the category of disjunctive coordination. Although the repetitive conjunction **to... to** represents the least pronounced disjunction, it serves to express the alternation actions or processes. Besides that, it also expresses the disjunctive relations with the meaning of the repetitive replacement of some phenomena or actions by the others. The repetitive conjunctions **chy to... chy to** and **ne to... ne to** explicate the disjunctive semantic-syntactic relations with the meaning of hesitation, doubtfulness. The functional sphere of all the conjunctions in question is fairly wide. The further perspectives of the research consist in the deep analysis of other conjunctions from the analyzed group.

Keywords: the category of disjunctive coordination; disjunctive semantic-syntactic relations, incompatibility, mutual exclusiveness; alternation.